

Romanian romaninaiset ja perheet liikkeellä

Artikkeli kertoo Romanian romaninaisista ja -perheistä sekä Romaniassa että Suomessa. Tutkimuksessa tehdään kenttätystä, haastatteluista, havainnoinnista, videodokumentista ja valokuvista etnografiaa. Kirjoituksessa keskitytään Romanian romanien liikkuvaan elämäntapaan ja arjessa esiin tulevien toiseuden merkitysten erittelemiseen lähinnä naisten kokemusmaailman kautta. Etnografinen kenttätö on tuonut hyvin herkkää aineistoa heidän elämästään. Tärkeää onkin pohtia molemminpuolista luottamusta, varsinkin tässä tapauksessa kun kysymyksessä ovat syrjityt, jopa vainotut ihmiset. Ihmiset, joilta saattaa puuttua luku- ja kirjoitustaito, joten ei ole olemassa yhteistä ymmärrystä siitä, mitä tutkimus tarkoittaa ja miksi heitä tutkitaan ja heistä kirjoitetaan.

Keskeisimpiä johtopäätöksiä on, että romaninaisia ei voi pitää pelkästään uhreina elämässään vaan naiset saattavat olla muutoksen ja muuton alkuunpanijoita. Lähdössä on jo sinänsä toivo, toive paremmasta.

Airi Markkanen

Käsittelen artikkelissa Romanian romaninaisia ja -perheitä sekä Romaniassa että Suomessa. Tekstin tarkoituksena on etnografisesti kuvata romanien asemaa ja liikkumista.¹ Romanian

romanit ovat olleet Suomessa mielenkiinnon kohteena siitä lähtien kun heitä saapui Suomeen kerjäämään vuoden 2007 jälkeen Romanian liityttyä Euroopan unioniin. Romaniasta lähtemiseen ovat siivittäneet romanien huonot elinolosuhteet, kouluttamattomuuden ja työttömyyden kierteet sekä ”pakko lähteä kun on syvä köyhyys”. Kenttämatkoilla erilaisissa tilanteissa kylissä ja kaupungeissa olen huomannut, kuinka romaneja kohtaan esiintyvä rasismi ja syrjintä ovat syvällä Romanian viranomaiskäytännöissä. Ortodoksisen kirkon pappi itäromanialaisessa kaupungissa ei olisi halunnut kastaa ystävämme

Pienten romanityttöjen kastetilaisuus Bacaun ortodoksisessa kirkossa. Kuva Airi Markkanen.

pieniä romanityttöjä – hän lupasi kastetoimituksen kuitenkin, kun sovittiin hyvästä maksusta. Molemmat tytöt nukahtivat kummiensa syliin ja kastetoimitus sujui hyvin siihen saakka, kunnes pappi upotti tytön kastemaljaan. Tyttö itki kovasti. Pappi suivaantui tästä luonnollisesta reaktiosta ja tiuskaisi, että ”mustalaisethan eivät tunnetusti pidä vedestä”. Pappi myös läimäytti tyttöä.

Eräässä toisessa kylässä olin kunnanjohtajan luona tulkkini Marian kanssa keskustelemassa romanien tilanteesta. Kunnanjohtajan puhe kylänsä romaneista oli alentavaa ja rasistista (KP 20.6.2012). Kylän romanit ovatkin melkein kaikki jättäneet asuntonsa, pienet huonokuntoiset mökit, ja muuttaneet ulkomaille. Eräässä äkillisessä sairaustapauksessa jouduimme soittamaan ambulanssin nuorehkolle romanin naiselle. Ambulanssin kuljettajat sanoivat, että he eivät kuljeta ketään ”haisevia mustalaisia”. Kun saimme naisen vihdoin sairaalaan naapurin autolla, päivystävät sairaanhoitajat ottivat hyvin

epäystävällisesti, ”pitkin hampain” potilaan vastaan (KP 20.6.2012; KP 28.4.2014). Puhe romanien muuttoliikkeestä Euroopassa rakentuu käsitykselle romaneista ainoastaan ongelmana, köyhinä, lukutaidottomina, työttöminä, rikollisina ja irtolaisina – ihmisinä, joille ei ole tilaa EU-Euroopassa. Valtaosa suomalaisista toivottaa itäeuroopalaiset romanit mahdollisimman kauas pois Suomesta. Suomalaiset eivät ole olleet asiassaan yksin. Melkein koko läntinen Eurooppa on vuosikausia ”kamppailnut” romaniongelman kanssa. Kiertomuuton kokemusta sekä lähtö- että tulomaissa leimaavat eriarvoistavat ja ”toiseuttavat” rakenteelliset tekijät, kuten kouluttamattomat, ammattitaidottomat, kielitaidottomat ihmiset, jotka ovat pääsyitä romanien yhteiskunnalliseen ulossulkemiseen (Ahmed 2000a; Puurunen, Markkanen & Enache tulossa 2016).

Olen kulkenut Romanian romanien elämässä vuodesta 2009 alkaen. Kiinnostuin heistä, kun

näin Helsingin kaduilla polvillaan istumassa resuisia, väsyneen näköisiä naisia pienet mukit edessään. Mukin edessä oli kuvia pikkulapsista, ja myös ikonin kuvia. Tuolloin joillakin naisilla saattoi myös olla pieniä lapsia rattaissa mukana. Myöhemmin he eivät enää ole tuoneet lapsia kerjäämään, koska he pelkäävät, että sosiaaliviranomaiset ottavat lapset pois. Pääsin Helsingin diakonissalaitokselle vuonna 2009 tutustumaan *Rom po Drom (Romaneita tiellä)* -projektiin.² Projektissa autettiin romaneita käytännössä, ja siitä tehtiin myös raportti. Tein omia artikkeleitani muun muassa projektin haastatteluista ja vähitellen siirryin kenttätöihin Helsingin kaduille ja myöhemmin Itä-Romaniaan romanikyliin. Aluksi olin liikkeellä omasta mielenkiinnostani ilman korvausta: taustalla oli oma matkani Suomen romanien parissa yli 20 vuoden aikana ja tutkimukseni Suomen romaninaisten elämäntilasta. Romaniassa aloitin kenttätöitä kesällä 2010.

Pakoon syvää köyhyttä

Toiseus ja marginalisaatio koskevat romaninaisia sekä kotimaassa että muuttajina, mutta kenttätutkimuksen myötä tulee esiin paitsi naisten toimijuus myös aktivismi muutossa ja arkipäivän elämässä (Saarinen & Calloni 2012). Artikkelin tarkoituksena on toiseuden lisäksi kuvata naisten toimijuutta ja aktiivisuutta etnografiaan tukeutuen. Toimijuus on muodostunut yhdeksi pääkäsitteeksi empirian kautta. Romaninaisia haastatellessa, havainnoidessani heitä kaduilla, leirissä, päiväkeskus Hirundossa Helsingissä ja omissa kotikylissään, muodostui kuva naisista, jotka eivät ole pelkästään avuttomia, tahdottomia uhreja vaan naisia, jotka käytännössä pyörittävät perheen ja suvun arkea. Romaninaisista ajatellaan ja kirjoitetaan yleensä, että he ovat yhteisössään uhreja. Harvemmin kirjoitetaan naisten tosiasiallisesta roolista, heidän toimijuudestaan. Naimisiin mentyään nainen kuuluu miehen sukuun ja miehen sanotaan olevan perheen pää, mutta kuitenkin naisen työn varassa useimmiten edetään. Naiset saattavat olla myös muutoksen

alkuunpanijoita, he vakuuttavat miehilleen, että on lähdettävä ja yritettävä parantaa elinolosuhteita. Kuten nuorehko nainen Nina kertoo:

▼ Kuka haluaa jättää kotinsa? Huomasin, että ei ole muuta mahdollisuutta kuin lähteä. Sanoin miehelleni, että meidän on lähdettävä, etkö näe että meillä ei ole mitään, mitä laittaa pöydälle syömistä lapsille. On yritettävä, naapuritkin menivät Suomeen ja tulivat takaisin ja heillä oli rahaa, meidän on pakko yrittää myös. (KP 12.3.2012)

Monet Suomeen saapuneet romanit kertovatkin lähdön syyksi sen, ettei mitään muuta selviytymiskeinoa enää ollut. Mahdollisimman suuri osa saadusta tulosta lähetetään kotimaassa odottavalle perheelle ja sukulaisille. Naiset saattavat vapautua kotikylänsä ahtaista normeista: matkalla he eivät ole pelkästään naisia, jotka synnyttävät, hoitavat lapsia ja lapsenlapsia ikuisesti teini-ikästä vanhuuteen. Matkalla voi toteuttaa itseään ja nokkeluuttaan arjesta selviämiseksi. Toisaalta lapset saattavat jäädä isoäitien hoitoon: isoäideillä tai muilla sukulaisilla saattaa olla hoidettavanaan useiden lastensa lastenlapsia.

Artikkelin aineistona ovat haastattelut ja havainnot, joista osa on nauhoitettu ja osa on kir-

Romaninaisen omaisuus on heidän koruissaan Itä-Romaniassa Bacaussa. Toki kaikilla ei ole niitäkään. Romanian kaksimiljoonaisesta romaniväestöstä vain pieni vähemmistö on hyvin toimeentulevia ja suurin osa köyhiä. Kuva Airi Markkanen.

joitettu kenttäpäiväkirjoihin vuosien 2009–2015 aikana. Olen käyttänyt aineistona myös dokumenttielokuvamateriaalia romaneista Helsingin Kalasatamasta. Aineiston keruupaikkoina ja kenttätöpaikkoina ovat olleet useat kylät ja kaupungit Itä-Romaniassa, pääasiassa Romanian Moldovan alueella, ja Helsingissä ja Uudenmaan alueella. Aineistona ovat lisäksi erilaiset mediakeskustelut ja -kirjoitukset, konferenssien ja seminaarien aineistot, sekä suomalaisten ja ulkomaalaisten romanitutkijoiden teokset muun tutkimuskirjallisuuden ohessa.

Kenttätöystä ja etiikasta

Kaikissa kirjoituksissani romaneista olen noudattanut hermeneuttisen kehän (Gadamer 2004; Crapanzano 1980; Rabinow 2007) perusajatusta siitä, että tulkitseminen on eläytyvä prosessi eikä ulkokohtainen, objektiivinen ”selitys ihmisestä”. Hermeneuttinen kehä etenee osien ja kokonaisuuden välisenä dialektisena suhteena. Oman tulkintani mukaisesti ihmistieteessä tärkeintä on luottamus ja tutkijan etiikka, jolla tarkoitan sitä, että kerrotaan ihmisille, miksi on kiinnostunut heistä. Romanitutkimuksessa tämä asia on erittäin hankala, koska ihmiset eivät ole ehkä lukeneet yhtään kirjaa elämässään, eivät edes osaa lukea, ja heidän on vaikea hahmottaa, mitä tutkija aikoo kaikella aineistolla tehdä. Myös käsitteet tutkija ja tutkimus ovat täysin vieraita. Romanitutkimuksen erityishaaste tutkijalle ei ole kuitenkaan kenttätöön vaikeus vaan se, mitä ja miten kirjoittaa romaneista (Markkanen 2003; Viljanen 2003, 64; Kurvinen 2005, 48). Jotkut suomalaiset aktiiviromanit saattavat olla hankalia ”portinvartijatehtävässään” ja ajatuksessaan, mitä *kaaje* (valkolainen) haluaa ja mitä hän hyötyy tutkimuksestaan.

Vuosien varrella olen paljon pohtinut tutkimuksen etiikkaa ja puhunut etnografisesta niukkuudesta: siitä, miten tutkija eettisistä syistä voi päätellä, että on parempi olla toistamatta ihmisten arkaluontoisia kertomuksia, ja miten tämä vaikuttaa kuvauksen tyyliin. ”Etnografisen niukkuuden” käsitettä käytin aikoinaan väitös-

kirjatutkimuksessani. Etnografista niukkuutta noudatettaessa kirjoituksesta puuttuvat monet värikkäät yksityiskohdat: toisaalta siinä välteään sensaationomaisuus ja se, että tutkittavat kokevat tulleen petetyiksi (Markkanen 2003, 3–7). Toinen haastateltava (joka on jättänyt yhteisönsä) puolestaan ihmetteli romanttista käsitystäni romaneista: miten olen voinut tehdä tutkimuksen romaninaisista niin, että ”siinä on fyllinkiä välissä”. Fyllingillä hän tarkoittaa, että kaikkia vaikeita ja kipeitä asioita ei ole kirjoitettu näkyviin. Mielestäni kuvani romanielämästä ei ole ollut milloinkaan romanttinen, eikä se ole voinut romanttiseksi muuttua myöhemminkään. Edellisten tutkimusteni tapaan myös tässä artikkelissa noudatetaan etnografista niukkuutta.

Etnografinen tutkimus on kahden maailman keskinäistä vertailua. Parhaimmassa tapauksessa ymmärrys syvenee kahteen suuntaan: tutkija tiedostaa ja ymmärtää enemmän sekä oman maailmansa esioletuksia että tutkittavan ryhmän elämänmuotoa. Refleksiivisyys ja suhteellisuus ovatkin osa etnografiaa. Etnografia perustuu sosiaaliseen kokemukseen, jonka tutkija ja tutkittava jakavat tai ovat haastattelu- ja havainnointitilanteessa jakaneet (Hastrup 1995, 82–117). Tutkija reflektoi myös omia kokemuksiaan ja elämänhistoriaansa, maailmankuvaansa tutkitavilleen ja päinvastoin. Näin vastaanottavalle, ennakkoluulottomalle tutkijalle avautuu ”uusia maailmoja”. Etnografiseen maisemaan (Tapaninen 1996) ja etnografiseen kokonaiskuvaan heijastuvat aina etnografian tekijän aikaisemmat elämäkokemukset (Siikala 1997, 47). Romanien kertomukset ja kokemukset saattavat olla vaikeita jopa ammattiauttajille. Myös haastattelu- ja havainnointitilanteet saattavat olla arvaamattomia.

Tutkimusta tehdessä ja tuloksia julkaistaessa ei voi mielistellä kohdettaan. Vaikeudet ovat yleisiä romanitutkimukselle: kuinka tehdä tutkimus rehellisesti, mutta kuitenkin kohdettaan kunnioittaen. Kenttä elää myös koko ajan: vuosien aikana muodostuneet erilaiset siteet ja verkostot romaneihin ja heidän elämäänsä muuttuvat ja kulkevat mukana tutkijan elämässä. Tutkimus

on mahdollista vain silloin, kun tutkittaviin on vuosien kuluessa luotu hyvät suhteet, ja tutkijan ja tutkittavien välillä vallitsee luottamus (Marcus 1995, 95–106).

Romanian romaneita tutkiessani minulla ei ole ollut yhteistä kieltä käytössäni, vaikka muutamia sanoja eri kielistä saattaa olla. Kanssatutkija tai tulkki voi tulkita kenttämatkoilla, ja tutkijalla on tietysti omat havaintonsa. Joskus ei tarvita montakaan yhteistä sanaa, kun asiat saattavat avautua. Toukokuussa 2014 olin kenttätyössä köyhässä itäromanialaisessa romanikylässä yhdessä Anca Enachen kanssa. Tapaamassamme perheessä on seitsemän tytärtä, yksi heistä (neljävuotias) on Enachen kummityttö (myös tytöt olivat haastateltavia, vanhempien, tädin ja isovanhempien lisäksi). Anca Enache otti kummitytön mukaansa vierailulle lapsuudenkotiinsa, n. 60 kilometriä kylästä sijaitsevaan kotikaupunkiinsa, ja minä otin 14-vuotiaan ja 7-vuotiaan, sisarukset, majoituspaikkaani. Lapset saivat peseytyä, hankimme heille uudet vaatteet, kävimme syömässä ja ostamassa muille työille tuliaisia ja ruokaa kotiin. Aamulla herätessä vanhin tytöistä – 14-vuotias, joka oli jo raskaana – katsoi huoneen ikkunasta ulos, josta näkyi kauempana suuri, laakea turkoosinvärinen katto. Hän tokaisi: ”Mare”. Tästä sanasta huomasin, että hän ei tunne kotiseutunsa maantiedettä, sillä meri (*mare*) on tosiasiaa monien satojen kilometrien päässä (KP toukokuu 2014).

Tutkimukseni perustana toimiva kenttätyö on tuonut käyttöni hyvin herkkää aineistoa. Tutkijalta vaaditaan erityistä sensitiivisyyttä, koska kysymyksessä on valtaväestön keskuudessa rasistisestikin vainottu vähemmistö. Vuosia kestäneen kenttätyön aikana olen ystävästynyt monien haastateltavien kanssa, sekä Suomen romanien että Romanian romanien. Eettisyyteen liittyy myös se, että mikäli tutkijalla on tietynlaista luotettua, salaista tietoa, hänen on pidettävä se omana tietonaan ja tehtävä omat valintansa. Valinta koskee myös tulkintaa ja analyysia. Etnografiseen metodologiaan liittyviä haasteita ja sensitiivisyyttä on käsitelty laajalti tutkimuskirjallisuudessa (esim. Geertz 1973;

Clifford 1986; Coffey 1999).

Ikuinen keskustelu toiseudesta

Vähemmistöihin kuuluvien naisten oikeuksista Euroopassa käydään yhä enemmän keskustelua. Kuitenkin romaninaisten asemaan ja oikeuksiin kiinnitetään vain vähän huomiota julkisessa keskustelussa ja tutkimuksessa. Romaninaisten marginaalisuus ja toiseus on vieläkin marginaalisempaa kuin esimerkiksi Suomen romaninaisten kohdalla. Romanian romaninaiset ovat ulkomaalaisia, romanialaisia, romaneita, ”kerjäläisiä”, naisia (Markkanen 2012, 72–105).

Tutkimuskirjallisuudessa toiseudella tarkoitetaan sitä, kuinka joku tai jokin itsestä tai normaalista poikkeava merkitään ja ymmärretään eriarvoiseksi. Itsen ja toisen, tai ensimmäisen ja toisen välinen suhde on aina valtasuhde. Ihmisten tutkiminen vaatii oman emotionaalisen sitoumuksensa, jolloin empatian avulla, toisia huolella kuunnellen voi löytää jotain mitä ei ole odottanut. Amanda Coffeyn (1999) mukaan etnografi voi hyödyntää kenttätyökokemuksiaan saadakseen myös parempaa itsensä ymmärrystä. Kenttätyö, varsinkin pitkäaikainen kenttätyö, vaikuttaa tutkijaan myös emotionaalisella tasolla, vaikka tutkija pyrkisikin viileään objektivisuuteen. (esim. Portelli 1997; Coffey 1999; Raninen-Siiskonen 1999). Edward W. Said (2011, 51) kysyykin teoksessaan *Orientalismi*, voidaanko inhimillinen todellisuus jakaa – kuten se näyttää jaetun – selvästi eri kulttuureihin, historioihin, perinteisiin, yhteiskuntiin ja jopa rotuihin, ja voidaanko jaosta selvittää humanisti? Hän tarkoittaa humanilla selviytymisellä sitä, että voitaisiin välttää vihamielisyys, joka sisältyy esimerkiksi jaotteluun ”me” (länsimaalaiset) ja ”he” (itämaalaiset).

Kulttuurisia identiteettejä rakennetaan erojen kautta, konstruimalla jokin (toinen) yhteisö ja sen kulttuuri vastakohtaksi omalle yhteisöllemme ja kulttuurillemme. Erottelu ”me ja muut” on tavallinen mentaalinen malli. Tämä erottelu on keino tuoda symbolista järjestystä maailmaan ja tehdä maailma ikään kuin hallittavammaksi

(Knuutila & Paasi 1995). Kohtaamiset ja erilaiset symboliset rajanylitykset ovat hedelmällisiä tutkimuskohteita, kuten Mary Douglasin tutkimuksissa on todettu luokittelujen puhtaudesta ja epäpuhtaudesta. Douglasin mukaan luokittelusysteemit muodostavat kulttuurin perustan. Keskustelu toiseudesta tuntuu olevan ja on ikuista (ks. esim. Douglas 2000).

Romaninaiset pohtivat myös kysymystä siitä, mitä on olla ulkomaalainen. He pohtivat sitä erityisesti vierauden ja toiseuden kannalta. Naisten mielestä siirtolaisuus on väli aikaista, ja se on myös jatkuvaa kamppailua perheen elinehtojen parantamiseksi. Kosketus ja kontaktit vieraaseen maahan ja ihmisiin ovat usein hyvin pinnallisia ja vaikeita. Tulomaa, kuten Suomi, kuvataan ainoastaan nimellä vieras paikka, *straiatatea*. Danuta, keski-ikäinen romaninainen toteaa, kuinka vaatimattomat olosuhteet kelpaisivat:

▼▼ Emme tarvitse mitään muuta kuin paikan kaupungin ulkopuolella, missä voimme nukkua ja sitten tulla kaupunkiin ja kerjätä. Me emme halua häiritä ketään, ainoastaan ansaita vähän rahaa ja lähettää sitä kotiin. Mitä voit tehdä jos sinun pitää jättää kotisi ja tulla vieraisiin paikkoihin? (KP 16.7.2012)

Minkälaisia ihmisiä Romanian romanikerjäläiset sitten ovat? Olen tavannut romaneja kerjäästyö- ja pullonkerjäästyöpäivän, kuten he työtään kutsuvat, jälkeen vapaa-ajalla leirissään ja monissa muissa tilanteissa. Leirissä vierailijalle tarjotaan ruokaa ja kahvia, vieraanvaraisuutta ja lämpöä. Kun romaninaiset huomasivat leirissä että palelin, he toivat huovan ylleni ja tarjosivat kuumaa keittoa ja kahvia. En ole kokenut varautuneisuutta enkä vihamielisyyttä heidän taholtaan. Jos olisin kokenut vihamielisyyttä, olisin lopettanut työni, koska minulla ei ole syytä toimia kielteisesti ja aggressiivisesti suhtautuviin ihmisten kanssa.

Syyskuussa 2013 Neitsyt Marian syntymäpäivänä, joka on Romaniassa suuri juhlapäivä, Helsingissä tuolloin olleet Romanian romanit järjestivät grillijuhlat Kalasataman rantaan: piilopaikkaan rantapajukkoon, joka oli jäänyt

heille huolimatta Kalasataman kaivauksista ja rakennustöistä. Naiset grillasivat lihaa nuotiolla, juotiin olutta ja tanssittiin. Olin tuolloin paikalla ja sain istua ”kunniavierana” ylösalaisin käännetyin tynnyrin päällä, joka oli villillä pehmustettu (KP 8.9.2013). Toiseus onkin suhteellista, koska tässä juhlassa kaikki olimme keskipisteessä: romanit omassa juhlassaan ja minä tynnyrin päällä kunniavierana. Tämä on esimerkki myös siitä, miksi kenttätyö Romanian romanien parissa on mieluisaa, sillä se ei ole pelkästään kurjuuden näkemistä ja kuvausta. Iloita voidaan pienistäkin asioista ja yhteenkuuluvuudesta. On toki toisenlaisiakin kertomuksia. Eräs huononäköinen ystäväni kertoi, että häntä ahdisti, kun romanit ympäröivät hänet. Hän ei tiennyt, mitä on tapahtumassa. Tämän kaltainen aggressiivinen, hyökkäävä kukkien myyminen ja kerjääminen, jopa ryöstäminen, on aiheuttanut tietenkin kielteistä huomiota ja pelkoa. Pelko puolestaan synnyttää aggressiota.

Romaninaiset liikkeellä Suomessa

Romaninaiset ja muutkin maahanmuuttajanaiset ovat liikkeellä yhä enemmän ja enemmän. He muuttavat yli rajojen tai oman maansa sisällä. Olennaista on tarkastella maahanmuuttoa niin, että otetaan huomioon kaikki seikat, jotka muodostavat kokonaisuuden naisen elämässä ja taustassa, kuten etnisyys, ikä, luokka, asema, uskonto (Mahler & Pessar 2001). Romaniassa palkat eivät riitä elämiseen, eikä kaikille romaneille riitä palkkatyötä. Myös valtaväestön työttömyys on suurta ja palkkataso alhainen, jos työtä ylipäänsä on tarjolla. Romanit ovat huonosti koulutettuja, usein luku- ja kirjoitustaidottomia, ja heillä on hyvin pienet mahdollisuudet työllistyä (esim. Rat, 2012).

Kodin merkityksen tarkastelu on kiinnostavaa, kun kyseessä on ihmisryhmä, joka on jatkuvassa liikkeessä. Esimerkiksi siirtotyöläisten tilanne ei todellisuudessa eroa kerjäläisromanien tilanteesta. Heilläkään ei aina ole vaihtoehtoja, vaan ihmisten on pakko muuttaa työn perässä. Muuttajaromanit yhdistävät kodin usein per-

heeseensä ja sukuunsa, joihin kiinnittyminen on tärkeämpää kuin paikkaan tai kansakuntaan kiinnittyminen. Perheestä ja ihmissuhteista tulee mukana kulkeva koti.

Romaninaisilla näyttäisi olevan kykyä asua kiertolaisina. Tämä liittyy juuri edellisissä kapaleissa mainittuun romaninaisten toimijuuteen. Huomasin tämän, kun filmasimme dokumenttia heistä.³ Esimerkiksi ruoan valmistaminen ulkona kävi siististi ja kätevästi. Naiset auttoivat ruoanlaitossa toinen toistaan. Miehet korjasivat toisaalla vanhoja autonromujaan. Ruoanlaittopaikka oli siisti, pöydillä oli puhtaat liinat. Ruokailun jälkeen naiset ottivat pitkävärtiset harjat ja lakaisivat piha-alueelta sadeveden pois, lapset hääriilivät mukana. Miehet seisoivat ryhmissään, he eivät harjoihin tarttuneet. Myöhemmin illalla romanit tanssivat oman musiikkinsa tahdissa. Musiikki oli tyyppillistä romanien nykypäivän musiikkia. Sanoituksissa toistuiivat teemat raha ja rakkaus, tässä järjestyksessä. Rahan ansaitseminen tuntuu olevan romaneille tärkeää myös siksi, että rahaa ansaitsevaa pidetään nokkelana: hän on arvostettu yhteisössään. Romaneilla tuntuu olevan kaikki heille tärkeä mukana: oma ruokaperinne, romanikieli, musiikki, valokuvat rakkaista ja ikonit. Monilla myös perheenjäsenet sekä juorut ja vahtiminen; varsinkin niiden naisten vahtiminen, jotka ovat matkalla ilman miehiään (Markkanen 2012, 75–105). Jotkut kylät ovat järjestäneet bussikuljetuksen Helsinkiin ja takaisin kotikyliin. Bussit tulevat ja menevät viikoittain ainakin kesäaikaan. Ne tuovat sukulaisia, tuttuja kyläläisiä, romanilaisia mausteita, viestejä ja uutisia. Täällä olevat lähettävät bussissa kotiin lapsille lahjoja, vaatetta ja muuta tarpeellista. Koko ajan kommunikaatio ja yhteydet kotiin jääneisiin ovat olemassa.

Romanityöillä ei ole nuoruutta käytännössä juuri ollenkaan: alle 20-vuotiaina he saattavat olla jo muutaman pienen lapsen äitejä. Romaniassa monilla romaniryhmillä ei ole mahdollisuuksia elättää perheitään, on suunnatonta köyhyyttä ja elämistä marginaalissa yhteiskunnan laidoilla. Romaneilla ei ole samanlaisia mahdollisuuksia kouluttautua kotimaassaan kuten valtaväestöllä.

Koulutus on kaikkien oikeus Romaniassa. Monille romanilapsille se on kuitenkin mahdotonta köyhyyden vuoksi, ja isommat lapset hoitavat pienempiä sisaruksiaan (Enache 2012, 45–54; Markkanen 2012, 72–105).

Lapset saatetaan ottaa mukaan myös matkalle eri puolille Eurooppaa, näin lapsilta otetaan pois kouluttautumisen mahdollisuus. Useat Suomessakin kerjäävistä romaneista ovat luku- ja kirjoitustaidottomia. Nuoruus on lyhempi aika romaneilla kuin valtaväestössä. Saman ikäinen henkilö on eri kulttuureissa erilaisessa tilanteessa. Esimerkiksi 15-vuotias tyttö on Suomessa tai yleensä länsimaisessa kulttuurissa kotonaan asuva koululainen, mutta monissa muissa kulttuureissa, kuten esimerkiksi Romanian romanien parissa, hän saattaa olla jo äiti (Jylhä 1990, 124–125; Markkanen 2003; Markkanen 2012). Romanitytöt saattavat mennä pojan kanssa yhteen jo 12–13-vuotiaina. Romanian romanien keskuudessa lapsiavioliitot ovat edelleen yleisiä. Haastateltavat luonnehtivat lapsiavioliittoja luonnolliseksi, hyväksi ja turvalliseksi asiaksi. Tosin on niitäkin, jotka sanovat, että ”olin lapsiavioliiton solmiessani, en ymmärtänyt asiasta mitään, vanhemmat päättivät”. Kyseessä on yhteisön hyväksymä avoliitto, ei virallinen avoliitto. Alaikäiset avioparit eivät ole laillisesti naimisissa, vaikka tytöt kutsuvatkin miehiään aviomiehikseen.

Avioitumisikä on alhainen, sillä tytön on oltava neitsyt. Neitsyys kuuluu myös koko perheen kunniaan. Se on todiste siitä, että vanhemmat ovat kasvattaneet tytön oikein. Tulevan aviomiehen perhe saattaa maksaa tytön neitsyydestä. Neitsyytensä menettäneen tytön on mahdotonta löytää kunnan aviomiestä, tytön vanhempien on maksettava pojan vanhemmille tässä tapauksessa. Jos tyttö ei ole koskematon, hänen täytyy hyväksyä avoliitto vanhan miehen tai vammaisen kanssa. Viime vuosina on ilmennyt kertomuksia myös siitä, että kaikki nuoret naiset eivät suostuisi enää järjestettyihin avoliittoihin, vaan voivat karata ulkomaille (KP 8.8.2015).

Keskusteltaessa rakkaudesta naiset pohtivat, että jos jaat saman asunnon ja miehesi on ensimmä-

mäinen mies elämässäsi, totut häneen ja loppujen lopuksi saatat rakastaa miestäsi. Cristina toteaa, että jos tyttö ei ole vielä 15-vuotiaana avioitunut, vanhemmat eivät ehkä päästä häntä kouluun. Vanhemmat pelkäävät, että joku käyttää tyttöä seksuaalisesti hyväkseen ja pilaa tytön elämän. Ikuinen kierre ja ongelma on se, että koulu saattaa jäädä kesken, kun vanhemmat pelkäävät tytön mahdollista häpäisyä. Toisaalta koulu jää kesken, jos tyttö ”menee miehelle” ja tulee raskaaksi. Koulunkäynti keskeytyy myös, jos vanhemmat lähtevät ulkomaille ja ottavat lapset mukaansa. Jos lapsia ei oteta mukaan, vanhempien lasten koulunkäynti jää, koska heidän on huolehdittava perheen nuoremmista lapsista (Markkanen 2012, 75–105; KP 12.3.2012; Enache 2012, 45–54).

Suurin osa haastattelemistani romaninaisista on naimisissa ja heillä on lapsia. Äitinä oleminen on tärkein asia heidän elämässään. Romaninaiset vakuuttivat, että syy muuttamiseen on se, että he saisivat lapsilleen ruokaa, vaatetta ja kaiken kaikkiaan paremmat olosuhteet. Toisaalta he kokevat syyllisyyttä siitä, että heidän on ollut pakko jättää lapset esimerkiksi isoäitien tai muiden sukulaisten hoiviin siksi aikaa, kun he ovat poissa. Niin kutsuttu poikkikansallinen äitiys nojaa myös erilaisiin käsityksiin työstä ja toimeentulosta, eikä sitä voida erottaa myöskään romanikulttuurin sisäisistä valtasuhteista (Markkanen 2012, 72–105; Markkanen, Puurunen & Saarinen 2012, 12–13; Lulle & Assmuth 2013). Romanianlaisen tutkijan Cristina Rat’n (2012, 164–183) mukaan Romaniassa 2000-luvulla tehdyt perhepoliittiset uudistukset, tukien sitominen vanhempien työkokemukseen, sekä tukien rajaaminen korkeintaan kolmeen lapseen, vaikeuttavat entisestään monilapsisten romaniperheiden ja erityisesti naisten ja lasten elämää.

Naiset identifioivat itsensä jokapäiväisessä elämässä puolisoiksi, *femeia lui* hänen puolisoikseen, tai miniäksi, kälyksi, tädiksi, anopiksi. Ensimmäiset kysymykset haastattelijalta ovatkin, *oletko naimisissa, onko sinulla lapsia*. Jos ei olisi lapsia, romanit varmaan säälisivät kovasti. Lapseton nainen on heidän mielestään poikkeava, epäonnistunut elämässään ja naisena.

Joissakin tapauksissa naiset ovat liikkeellä ilman miehiään: usein heillä on seurassaan kuitenkin muita perheeseen kuuluvia, esimerkiksi veljien vaimot ovat matkustaneet yhdessä. Naiset, jotka matkustavat ilman miehiään, voivat päättää paremmin, mihin käyttävät ansaitsemansa rahat. Malda kertoo itsenäisestä ratkaisustaan:

☛☛ ...sain, unohda raha! Koska en aio lähettää rahaa enää sinulle (miehelleen). En edes yhtä leu'ta (Romanian rahayksikkö). Siis, olenko ollut täällä Suomessa vaan säästämässä rahaa hänelle? Olen suunnitellut että säästän rahaa, että saadaan koti. Jatkanko kaduilla istumista (ilman kotia)? Tyttäreni menevät naimisiin, mitä teen, menevätkö he naimisiin ja kaduille myös? (KP 4.6.2013)

Erityisesti isoäideillä on tärkeä asema naisten elämässä. Naiset asuvat usein miehen puoleisten vanhempien talossa, koska he kuuluvat miehen perheeseen sen jälkeen, kun he ovat avioituneet tai menneet yhteen. Isoäidit jäävät usein hoitamaan lapsia, kun naiset lähtevät lisäansion hakuun ulkomaille. Monissa tapauksissa myös isoäidit lähtevät, koska he saattavat olla nuoria, tai ainakin nuorehkoja naisia suomalaisen käsityksen mukaan (noin 40-vuotiaita). Jos isoäiti jää kotiin hoitamaan lapsia, hänellä saattaa olla useita lapsenlapsia hoidossaan. Monet isoäidin lapsista ovat ulkomailla, *straiate*. Lapsia saattavat hoitaa myös muut suvun jäsenet, kuten vanhemmat sisarukset, tädit jne. Eräs keskiikäinen nainen kertoo, kuinka vaikeata on pitää Romaniassa olevan perheen ja lasten asioista huolta, kun itse on ulkomailla, ja miten vaikeaa on huolehtia tyttären siveydestä, kun ei itse ole paikalla:

☛☛ En ollut kotona kun hän meni naimisiin. Olin Italiassa (kerjäämässä)... varastivat hänet. Mutta hän halusi mennä naimisiin. Kun kysyin mitä on tapahtunut, hän sanoi, että hän pitää siitä miehestä. Hän oli ainoastaan 14 vuotta vanha ja hän teki mitä itse halusi. Mitä voin tehdä, minun oli pakko mennä ulkomaille ja saada rahaa perheelle. (KP 9.10.2013)

Vieraassa maassa olo on monin tavoin stressaavaa: on ikävä kotiin jääneitä lapsia ja koko tuttua ympäristöä, vaikka muuten elinolot kotimaassa ovatkin kurjat. Myös ympäröivä todellisuus Suomessa on enemmän vihamielinen kuin sydämellinen. Eräs keski-ikäinen nainen, Maria, pohtii kadulla istumistaan:

¶¶ Sinun pitää istua tuntikausia polvillasi paikallaan. Istuessasi kaikenlaiset ajatukset risteilevät mielessäsi. Olen ajatellut perheen ongelmia, huolia, tulevaisuuden suunnitelmia, lapsia, kaikenlaisia ajatuksia. Samaan aikaan olet koko ajan stressaantunut kun tunnit kuluvat hukkaan, eikä rahaa tule. Elät koko päivän pelkojesi ja huoliesi kanssa. (KP 8.9.2013)

Juurut toimivat myös kontrollikeinona: nauretaan, jos joku tuttu tai sukulaisnainen käyttäytyy vapaammin matkalla, vapaa-aikanaan meikkaa, pukeutuu eri tavalla tai flirttailee muiden miesten kanssa. Naisten ja miesten elämää luonnehtii kaksinaismoralismi. Romanimiehellä voi olla useita naisia, kun taas naisen täytyy olla uskollinen (uskottomalle) miehelleen. Mies voi pettää naistaan, mutta naiselle pettämistä pidetään täysin mahdottomana. Naiset myös tekevät suurimman osan työstä. He istuvat kaduilla kahdeksan–yhdeksän tuntia kerjäysasennossa. Perheen pää on ”mies tietysti” naisilta kysyttäessä, ja mies sanelee ja määrää kaiken sekä saattaa olla myös väkivaltainen. On myös todisteita siitä, että miehet pakottavat naisia kerjäämään. Mirita, nuori romaninainen kertoo, kuinka miesten seksuaaliset halut ovat hyväksytyjä ja ymmärrettyjä. Varsinkin, jos nainen on matkustanut ja mies on jäänyt Romaniaan, miehen syrjähyppy ymmärretään:

¶¶ Hän (aviomies) antoi minun lähteä ulkomaille yksin, koska hän tietää millainen nainen minä olen. Hän tietää, että en ole nainen joka haluaa vain seksiä ja on prostituoitu. Hän tietää millaista siementä hänellä on [tarkoittaa millainen nainen Mirita on – AM]. Niin se on, en juttele miesten kanssa, en pyöri heidän kanssaan, en tullut tänne

seurustelemaan miesten kanssa. Miehet aina olettavat saavansa yhdyntää, ja erityisesti kun nainen on yksin ulkomailla, muut miehet haluavat käyttää häntä hyväkseen. (KP 4.6.2013)

Kerjäläiset eivät tunnusta järjestäytyneitä rikollista toimintaa. ”Olisinko koko päivän kerjäämässä ja antaisin rahat jollekin?” Heidän kerjäämistoimintansa on järjestäytyneitä siinä suhteessa, että perhe ja suku ovat toiminnassa mukana. Joissakin tapauksissa melkein koko kylä on lähtömaassa tyhjentynyt. Kaikki kynnelle kykenevät ovat lähteneet kerjäämään tai muuhun työhön, myymään esimerkiksi *Iso Numero* -lehteä⁴ ulkomaille. Haastatteluissa on vakuutettu, että Romanian maaseudulla kylissä vielä autetaan toinen toisiaan. Yleensä romanikylät ovat kylien ja kaupunkien laitamilla. Useiden romanien asumisolot ovat puutteelliset, tie- ja viemäriverkosto ei yllä romanien asuttamiin kaupungin tai kylän osiin. Asuntona saattaa olla parakkiasumus, jossa ei ole sähköä. Asunnoissa voi olla maalattiat, kuraa kaikkialla, ja pesumahdollisuudet ja saniteettitilat puuttuvat. Kylän kaivo saattaa olla saastunut, mikä aiheuttaa sairauksia ja erilaisia allergisia reaktioita (Markkanen 2012, 72–105; KP 22.6.2012).

Tulevaisuudentoiveita

Olen kuvannut kenttämatojani Romaniassa ja Helsingissä pienen polun verran. Näihin ihmisiin ja heidän elämäänsä liittyy paljon alentamista, halveksuntaa ja myös monenlaisia stereotyyppioita eri maiden valtaväestöjen taholta. Kirjoituksillani olen pyrkinyt hälventämään romaneihin kohdistuvia ennakkoluuloja ja vihaa yhteiskunnassa. Myös Romanian romaninaisten aktiivinen toimijuus ja heidän voimavaransa nousta yhteisöjensä suunnannäyttäjiksi ansaitsee huomion. Kirjoituksessa pyritään lieventämään stereotyyppioita, joissa naiset nähdään pelkästään vailla päätös- ja toimintakykyä yhteiskunnan reunamilla sekä miehisen vallan uhreina. Pienten marginaaliryhmien ääni hukkuu eikä kannan poliittiseen päätöksentekoon. Tavalla tai toisella

leimautuneisiin vähemmistöryhmiin kuuluvien naisten kokemuksia on myös erityisen helppo mitätöidä. Lasten asemaa ja kokemuksia yllärajaissa elämänmuodossa ei ole toistaiseksi riittävästi tutkittu. Viime aikoina on yhä enemmän kiinnitetty huomiota siirtolaisten ja maahanmuuttajien lapsiin toimijoina sekä siihen, että on tärkeää ymmärtää toimijuus monimutkaisena ja joustavana vuorovaikutuksena eri tekijöiden (viranomaisten, olosuhteiden jne.) välillä (Vuorela 1999; Lulle & Assmuth 2013).

Kuten artikkelissa pohdin, naisten haastattelusta tulee esiin toistuvasti lasten asema ”matkalla” olossa: ikävä lapsia kohtaan, jotka ovat jätettyinä kotikyliinsä sukulaisten hoiviin, kun vanhemmat tai toinen vanhemmista on Suomessa. Viime vuosina vanhemmat yleensä eivät ole ottaneet lapsiaan matkaansa, koska he pelkäävät, että suomalaiset viranomaiset ottavat lapset heiltä pois. Olen kuitenkin voinut seurata muutaman perheen matkaa Suomessa. Perheessä on useita lapsia ja he kertovat Romaniasta muutosta ja matkasta Suomeen. Tutkimukseni aiheen parissa jatkuu vielä. Tulevaisuudessa se tulee kiinnittymään myös romanilasten asemaan. Tähän mennessä voi kuitenkin todeta, että romanialainen romaninainen ei ole pelkäs-

Köyhän romaniperheen ikoninurkka. Kodissa ei paljon muuta ollutkaan, vain puuhella ja sängyt. Asumuksen katto oli puoliksi romahtanut. Kuva Airi Markkanen.

tään uhri perheessään ja suvussa, vaan myös aktiivinen toimija ja pärjääjä. Jos nainen on eronnut, leski tai yksinhuoltaja, niin hän kertoo olevansa ”nainen ja mies talossa”. Romaninainen ja -mies tekevät ulkomailla myös samanlaista työtä, esimerkiksi keräävät pulloja ja myyvät *Iso Numero* -lehteä. Romanit ovat monessa merkityksessä ”ulossuljettuja”, toisia, omassa yhteiskunnassaan. Romanit jäävät helposti ulos koulujärjestelmästä, koska heillä ei ole varaa kouluttautua. Koulutuksen puuttuessa he ovat suljettuja myös työjärjestelmästä. He eivät myöskään kiinnity tulomaidensa maahanmuuttojärjestelmiin. Artikkelissa en ole lähestynyt toiseutta, ulkopuolisuutta pelkästään sosiaalisena ongelmana, vaan olen pyrkinyt kuvaamaan toimijuutta, minkä romanien tila mahdollistaa, ja mihin se myös pakottaa heidät. Toimijuus on tullut esille keräämästäni aineistosta. Esimerkiksi, jos poliisi hajottaa romanien telttakylät ja muut väliaikaiset majoitukset, on heillä omia verkostoja, kuten jo paikkansa löytäneitä sukulaisia tai valtaväestöön kuuluvia yksityisiä henkilöitä, jotka voivat auttaa.

Yksi keskeisimpiä ongelmia esimerkiksi romanien muutossa on se, ettei Euroopan unionin sisäinen muutto takaa muuttajille tulomaassa samoja sosiaalisia oikeuksia kuin sen kansalaisilla ja pysyvillä asukkailla jo on. Aino Saarinen (2012, 214–248) ehdottaa uusien mallien etsimistä, esimerkiksi EU:n sisäisen pakolaisuuden avaamista itäeurooppalaisten romanien kaltaisille humanitaarisille muuttajille. Vuosien ajan olen kertonut ja kirjoittanut ”kuraisista ja köyhistä kotikylistä”, joista romanit ovat Eurooppaan lähteneet, ja Helsingin kovista kaduista, joilla ”ei ollut niin sateista päivää, ettei oltu liikkeellä”.

Viitteet

- 1 Kiitos dosentti Aino Saariselle vuosikausien kannustuksesta ja mahdollisuudesta osallistua projektiin *RAGE – Vihapuhe ja populistinen toiseuttaminen Euroopassa. RAGE – Hate Speech and Populist Othering in Europe: Through Racism, Age, Gender, Looking Glass (2013–2015)*. Kiitos myös professori Laura Assmuthille, jonka Suomen akatemian rahoittamassa projektissa *Inequalities of mobility: relatedness and belonging on transnational families in the Nordic Migration space (2015–2019)* saan työskennellä. Kiitos Anca Enacheille, tutkijakollegalle, jonka kanssa olemme työskennelleet vuosien ajan sekä Romaniassa että Suomessa. Kiitokset myös Heini Puuruselle työtoveruudesta ja ystävyydestä.
- 2 Tuolloin *Rom po Drom* -projektiin johtajana toimi Tuomo Leinonen. Olen kiitollinen, että hän antoi minulle mahdollisuuden tutustua projektiin syksyllä 2009.
- 3 Kuvasimme Rostislav Aallon ja Joonna Petterssonin kanssa romanien arkea sekä Kalasataman alueella Kyläsaarentiellä että Diakonissalaitoksella syksyllä 2010.
- 4 Voittoa tavoittelematon, laadukas kulttuurilehti *Iso Numero (Big Issue)* ilmestyy kolme kertaa vuodessa. Lehden koko painos myydään irtolumeromyyntinä julkisilla paikoilla. Lehden myyjille *Iso Numero* tarjoaa matalan kynnyksen mahdollisuuden hankkia lisätuloja ilman raskasta byrokratiaa. <http://www.isonumero.fi/yhteystiedot>

Lähteet

Tutkimusaineistot

Kenttäpäiväkirjat KP 2010–2014, Airi Markkasen hallussa.

KP 20.6.2010, Berheciuliu

KP 26.6.2010, Toflea

KP 12.3.2012, Helsinki

KP 17.6.2012, Bacau

KP 18.6.2012, Bacau

KP 16.7.2012, Helsinki

KP 16.11.2012, Helsinki

KP huhtikuu 2013, Hausjärvi

KP 4.6.2013, Helsinki

KP 8.9.2013, Helsinki

KP 9.10.2013, Helsinki

KP 1.–2.5.2014, Valea Seaca ja Bacau

KP 2.5.2014, Valea Seaca

KP 8.8.2015, Helsinki

Kirjallisuus

Ahmed, Sara (2000a), *Strange Encounters Embodied Other in Post-Coloniality*. Psychology Press. Amazon.co.uk.

Clifford, James (1986), Introduction: Partial Truths. – *Writing Culture*. Ed. James Clifford & George E. Marcus. Berkeley: University of California

Press.

Coffey, Amanda (1999), *The Ethnographic Self. Fieldwork and the Representation of Identity*. London: Thousand Oaks. New Delhi: Sage Publications.

Crapanzano, Vincent (1980), *Tuhami: Portrait of a Moroccan*. Chicago: Chicago University Press.

Douglas, Mary (2000), *Puhtaus ja vaara. Rituaalisten rajanvedon analyysi*. Tampere: Vastapaino.

Geertz, Clifford (1973), *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books.

Hastrup, Kirsten (1995), *A Passage to Anthropology. Between Experience and Theory*. London & New York: Routledge.

Jylhä, Marja (1990), Vanheneminen, toiminta ja vuorovaikutus. – *Vanheneminen ja elämäntyyli*. Toim. Pertti Pohjalainen & Marja Jylhä. Espoo: Weilin & Göös.

Knuuttila, Seppo & Paasi, Anssi (1995), Tila, kulttuuri ja mentaliteetti. Maantieteen ja antropologian yhteyksiä etsimässä. – *Manaajista maalaisateeliin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa*. Toim. Kimmo Katajala. Helsinki: SKS.

Kurvinen, Mervi (2005), Kipeä yksinäisyys. Sairauden kokemuksia, merkityksiä ja selityksille romanikulttuurissa. Pro gradu tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, sosiaali- ja kulttuu-

riantropologia.

- Lulle, Aija & Assmuth, Laura (2013), Families on the Move in Europe: Children's Perspectives. – *Siirtolaisuus – Migration* 3, 3–10.
- Mahler, Sarah & Pessar, Patricia (2001), Gendered Geographic of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces. – *Identities* 7:4, 441–459.
- Marcus, George E (1995), Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. – *Annual Review of Anthropology* 24, 95–117.
- Markkanen, Airi (2003), *Luonnollisesti. Etnografisen tutkimus romaninaisten elämäntilasta*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 33. Joensuu: Joensuun yliopistopaino.
- Markkanen, Airi (2008), Romanikentän ääniä. Veden äänistä kiven hiljaisuuteen. – *Arkiston ääniä*. Toim. Outi Fingerroos & Tuulikki Kurki. Helsinki: SKS, 84–106.
- Markkanen, Airi (2012), Romanien elämisen ehdot Suomessa ja Romaniassa. Onko romaneille tilaa EU-Euroopassa? – *Huomio! Romaneja tiellä*. Toim. Airi Markkanen, Heini Puurunen & Aino Saarinen. Helsinki: Like, 72–105.
- Portelli, Alessandro (1997), *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Puurunen, Heini, Markkanen, Airi & Enache, Anca, (tulossa), Päiväkeskus Hirundo: Matalan kynnyksen palveluita ja kansalaisaktivismia muuttajaromanien kanssa ja puolesta. *Päivästä päivään, maasta maahan – Tavoitteena toimeentulo* (2009), Rom po Drom – Romanit tiellä -projektin väliraportti 2008. Helsingin Diakonissalaitoksen raportteja 1/2009.
- Rabinow, Paul (2003), *Anthropos Today: Reflections on Modern Equipment*. Princeton (NS): Princeton University Press.
- Raninen-Siiskonen, Tarja (1999), *Vieraana omalla maalla. Tutkimus karjalaisen siirtoväen muis-*
- telukerronnasta*. Helsinki: SKS.
- Rat, Cristina (2012), Romanianiset ja -lapset – Romanian uuden perhepolitiikan häviäjät. – *Huomio! Romaneja tiellä*. Toim. Airi Markkanen, Heini Puurunen & Aino Saarinen. Helsinki: Like, 164–183.
- Saarinen, Aino (2012), Vapaa liikkuvuus: Haaste suomalaiselle muuttopolitiikalle ja naisystävälliselle hyvinvointivaltiolle. – *Huomio! Romaneja tiellä*. Toim. Airi Markkanen, Heini Puurunen & Aino Saarinen. Helsinki: Like, 214–248.
- Saarinen, Aino & Calloni, Marina (2012), *Builders of a New Europe. Women immigrants from the Eastern Trans-regions*. Helsinki: Kikumora Publications.
- Said, Edward W. (2011), *Orientalismi*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Siikala, Anna-Leena (1997a), Toisiinsa virtaavat maailmat. – *Kaukaa haettua. Kirjoituksia antropologisesta kenttätyöstä*. Toim. Anna-Maria Viljanen & Minna Lahti. Helsinki: Suomen Antropologinen Seura, 46–68.
- Tapaninen, Anna-Maria (1996), *Kansan kodit ja kaupungin kadut. Etnografisen tutkimus eteläitalialaisesta kaupungista*. Helsinki: Suomen Antropologinen Seura.
- Vuorela, Ulla (1999), Postkoloniaali ja kolmannen maailman feminismit. – *Rotunaisia ja feminismejä. Nais- ja kehitystutkimuksen risteyskohtia*. Toim. Jaana Airaksinen & Tuula Ripatti. Tampere: Vastapaino. 13–37.
- Viljanen, Anna-Maria (2003), Järki vai tunteet. – *Tutkijat kentällä*. Toim. Pekka Laaksonen, Ulla Piela & Seppo Knuutila. Helsinki: SKS, 62–84.

Videotutkimus

- Mustalaiset tiellä. Dokumentti Romanian romanikerjäläisten elämästä Helsingin Kalasatamassa syksyllä 2010. Airi Markkanen ja Rostislav Aalto.